

hoe Amsterdam Mokum werd

*beknopte geschiedenis van de vroegste joodse gemeenten
in Amsterdam en hun eerste synagogen*

David Henriques de Castro, bibliothecaris van Ets Haim, schreef in 1950, ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de grote Portugese synagoge in Amsterdam, een boek, dat hij als volgt begon:

“Wij kunnen niet meer nagaan, waar de eerste bedehuizen der Sefardim hebben gestaan”. Daar dacht een klein legertje onderzoekers anders over en sinds het boek van De Castro is er veel aan het licht gekomen over de eerste decennia van de Sefardische immigranten in de stad. Hier een synopsis.

Sefardim (Portugese Joden)

In 1492 viel het laatste mohammedaanse bolwerk in Europa: Granada. Los Reyes Católicos, Isabella en Ferdinand, dreven met hun Reconquista de Moren definitief uit Europa. In datzelfde jaar werden de achtergebleven Joden voor de keus gesteld zich te bekeren tot het Christendom of het land te verlaten. Een deel koos voor dit laatste en verhuisde naar Portugal, tot ook dat land onder de invloed kwam van het Spaanse koningspaar en ze in 1497 voor dezelfde keus gesteld werden. Een kleiner deel was in 1492 al uitgezwerm over Europa

*De term **Sefardim** is een benaming voor alle van het Iberisch schiereiland afkomstige Joden. Genoemd naar het Hebreeuwse woord voor Spanje: Sefaràd. Het betreft de Joodse gemeenschappen die tussen de mohammedanen (Moren) in het kalifaat rond de Middellandse Zee leefden en na de ondergang van dat kalifaat op het Iberisch schiereiland achterbleven. De Sefardim spraken Ladino, een taal afgeleid van het Spaans met veel Hebreeuwse leenwoorden.*

en Noord-Afrika en in 1497 volgde uit Portugal nog een deel. De achtergebleven Joden die zich lieten bekeren raakten in de loop van de volgende decennia vervreemd van de Joodse gebruiken en symbolen. Samenkomsten in synagogen waren uitgesloten. Binnenshuis bleven er mogelijkheden, maar niet zodra de buitenwereld daar iets van kon oppikken. Ze konden geen sabbat meer houden of Joodse feesten vieren en zich bijvoorbeeld niet meer laten besnijden. Na een eeuw waren zij zelfs het Hebreeuws niet meer machtig. Deze groep werd bekend als de *marranen*.

De vluchtelingen die elders in Europa een goed heenkomen zochten werden ondersteund door geloofsgenoten, meestal kooplieden, die in diverse belangrijke handelssteden domicilie hadden gekozen. Die wisten steeds te vertellen welke streken of steden ‘veilig’ waren. Dat was eerst Italië, waar het later toch ook misging. Verder in de Levant en uiteindelijk in het Ottomaanse Rijk, tot in Noordwest-Europa de Reformatie begon en de Joden daar een redelijk veilige plek konden vinden. Extra aantrekkelijk waren de Nederlanden die tegen aartsvijand Spanje in opstand waren gekomen en redelijk succesvol waren in het verdedigen van hun pas veroverde vrijheid. In de Nederlanden was handelsmetropool Antwerpen bepaald favoriet,

Mokum

De Joden kennen veel Mokums in de wereld. Maqom (מִקּוֹם) betekent zoiets als ‘veilige haven’. In Mokum kon een Jood zich ‘thuis voelen’, het was dus een koosnaam. Het eerste Mokum in Holland was Alkmaar maar Mokum Allef (Amsterdam) werd het belangrijkste. In 1940 woonden er meer dan 80.000 Nederlandse Joden in Amsterdam, ruim 10% van de totale bevolking. In Berlijn, Mokum Beis, woonden in 1925 (volkstelling) in totaal 175.000 Joden op een bevolking van ±4 miljoen (=4,4%). Amsterdam was het Mokum van Europa geworden.

tot die stad in 1585 door de Spanjaarden ingenomen werd. Opnieuw moesten de Joden verhuizen en zij volgden de Protestantse Antwerpenaren naar Engeland of naar de Republiek. Antwerpen telde in 1583 nog 84.000 inwoners, na de val nog maar 55.000 en dat nam tot 1589 verder af tot 42.000. Ook Brugge en Gent zagen hun inwonertal halveren en van dat van Mechelen bleef net $\frac{1}{3}$ over. In totaal zochten ver over de 100.000 mensen (mis-

schien wel 150.000) een goed heenkomen, overwegend in de Republiek der Verenigde Nederlanden met een uitgesproken voorkeur voor het gewest Holland.

Ook in de Republiek werd het, door de opdringende legers van de Spaanse koning Philips II, in beide laatste decennia van de 16de eeuw benauwd en trokken zelfs Nederlanders weg. Met name Emden werd een uitwijkhaven en ook Joodse emigranten weken naar die stad uit omdat Engeland ze bepaald niet met open armen ontving. Toen stadhouder Maurits rond de eeuwwisseling succesvol bleek kwamen zij weer terug naar de Republiek; een schip met Joodse vluchtelingen dat in december 1601 in Emden aankwam kreeg daar te horen dat zij beter naar Amsterdam konden doorreizen. De opperrabbiijn van Emden, Uri haLevi, voluit Moses Uri ben Joseph haLevi, alias Philip Joosten,

Boven: Een afbeelding van Uri haLevi is er niet. Daarom een van zijn torahrol, die hij uit Emden meenam naar Amsterdam en voor zijn gemeente Beth Jaäcob achterliet toe hij in 1622 naar Emden terugkeerde.

Rechts: Jodenverbrandig bij het uitbreken van een pestepidemie -14e eeuw

zou hen volgen. Amsterdam zag wel de voordelen van het opnemen van Sefardische immigranten met hun kapitalen en handelsbetrekkingen over de hele – toen bekende – wereld. Het stadsbestuur wilde echter geen concessies doen en de immigranten helpen bij het praktiseren van een niet-gereformeerd geloof. De eerste vestigingsvergunning voor een Sefardische Jood werd in 1604 in Alkmaar afgegeven, Haarlem volgde in 1605 en Rotterdam in 1610. De Joden echter hadden voorkeur voor de zich – sinds de blokkade van Antwerpen – snel ontwikkelende handelsstad Amsterdam.

Rabbi Uri haLevi uit Emden had in het voorjaar van 1602 in de Lastage, om precies te zijn in de Jonkerstraat, een woning gehuurd en leidde voor een bescheiden aantal geloofsgenoten huiskamerdiensten. Dat viel aanvankelijk niet zo op omdat de Lastage nog een werkbuilt was met lijnbanen, pakhuizen en scheepswerfjes. Die waren net aan het verhuizen naar de nieuwe werkeilanden Rapenburg, Marken en Uilenburg, zodat er steeds meer ruimte voor bewoning vrijkwam. In

de Republiek was onder invloed van fanatieke Calvinisten nog geen volledige vrijheid van godsdienst, zodat andersdenkenden zich niet al te opzichtig dienden te gedragen. In 1603 ging het mis en werd Uri haLevi gearresteerd en wekenlang ondervraagd maar toch weer vrijgelaten.

Zodra het Amsterdamse stadsbestuur in ging zien welke enorme bijdrage de Sefardisch Joden voor de stedelijke economie konden leveren sloeg de waardering om en kregen klagende Calvinisten geen kans meer. Ogenscheinlijk werd er nog geluisterd en papieren regels opgesteld, in de praktijk werd de Joden niet veel meer in de weg gelegd door de stedelijke overheden. Dat bleef ook zo toen na de rijke Sefardim de armere joodse vluchtelingen aankwamen. Net als alle andere niet-gereformeerde geloofsrichtingen, op de katholieken na, diende de

groep zelf te zorgen voor armen-, weduwen- en wezenzorg, opleiding, kerkgebouwen, enzovoort. Alleen voor Gereformeerden werd die zorg door de stad geregeld. Dat was een beetje krom, want die maakten in feite een kleine minderheid uit van de totale bevolking, maar het bewijst hoe invloedrijk de Calvinisten begin 17de eeuw waren. Kerkdiensten werden gedoogd, zolang men niet naar buiten trad en zolang het gebouw er niet als een kerk uitzag. Dat laatste nu was

voor joden geen enkel probleem; synagogen deden dat toch al nooit. Woonruimte zochten de Joden, net als we Uri haLevi zagen doen, in buurten waar ze niet opvielen en waar weinig of geen andere bewoners waren. Dat lukte aanvankelijk niet omdat Amsterdam overvol was en de nieuwe uitbreiding (Tweede Uitleg) alleen dure woonhuizen bevatte. Gelukkig was Vlooienburg (Vloonburgh) een onderdeel van die nieuwe uitbreiding en bedoeld voor de van de Nieuwezijds Voorburgwal verdreven houthandelaren. Het eiland kende rondom houttuinen aan het water en werd doorkruist door twee straten, Lange en Kor-

*Boven: Morgengebed; schilderij uit de collectie van het Joods Historisch Museum
Links: Jonkerstraat in 1903, kort voor de eerste sanering*

te Houtstraat. Daar kon goedkope woonruimte gevonden worden en vielen de Joden niet op. De beter gesitueerden vonden woningen rond de (Joden) Breestraat, ook een nieuwbouwuurt, in de Sint Anthoniesbreestraat en verder in de oude stad. Niet vreemd dus dat de eerste drie synagogen allen op Vlooienburg te vinden waren.

De oudste Sefardische geloofsgemeenschap is de gemeente van Beth Jacob van rabbijn Uri ha-Levi. Opvallend daarbij is dat Uri haLevi in feite een Asjkenazim was die zo'n dertig jaar in Emden gewoond en gewerkt had voor hij naar Amsterdam trok. Dat kwam de Sefardim echter prima van pas; de rabbi kon hen de verloren gegane Joodse gebruiken weer bijbrengen.

Gedurende de gevangenschap van de rabbijn en ook na zijn vrijlating in 1603 stopten de diensten in de Jonkerstraat. Naar aan te nemen is zijn die zonder onderbreking in woonhuizen elders in de stad gehouden, waaronder dat van Guimes (Simon) Lopes da Costa, alias Jacob Tyrado op Vlooienburg. Naar hem zal de in het voorjaar van 1606 opgerichte gemeente Beth Jaäcob genoemd zijn. Jacob Tyrado was

geen rabbijn; dat bleef Uri haLevi tot 1622, tot hij naar Emden terugkeerde. Tyrado's huis wordt steeds aangeduid als 'op Vloonburgh tegenover de Steenvoetsteeg'. Men is het er over eens geworden dat dit een huis moet zijn op Vlooienburg aan de Houtgracht, dicht bij de Korte Houtstraat.

De stichting van de eerste openbare, niet heimelijke synagoge liet tot 1612 op zich wachten. Een verbod van het Amsterdams stadsbestuur, onder druk van de Calvinisten, was debet aan het uitblijven van zo'n publieke synagoge. Sommige auteurs willen nog wel de heimelijke vergaderplaatsen van Beth Jaäcob als synagogen presenteren, maar ze mochten die naam niet dragen omdat ze bouwkundig gezien niet als zodanig gebouwd waren. Toen de in 1608 opgerichte tweede Sefardische gemeente Neve Shalom in 1612 een stuk grond aan de Houtgracht kocht en er een synagoge op bouwde kwam de Kerkenraad van de Gereformeerden in actie. Dat was niet zo verwonderlijk omdat Neve Shalom enkele fanatieke rabbi's uit het Middellandse zeegebied had gerekruteerd (w.o. Isack Uziël uit Fez). Die sloegen harde, opstandige taal uit tijdens de diensten, vergelijkbaar met die van islamitische imams waar wij ons vandaag zo druk over maken. Na het tweede appel op het stadsbestuur werd de zojuist geopende synagoge aan de Houtgracht weer gesloten (details volgen op pag. 6). De omslag kwam in 1614 door een dictaat van de Staten van Holland. Gelijktijdig vroegen de Staten de pensionarissen van de twee grootste steden, Adriaen Pauw voor Amsterdam en Hugo de Groot voor Rotterdam, beleidslijnen op te stellen voor de Joden in de Republiek. De Staten Generaal (Oldenbarnevelt/Uytendbogaert) en veel van de grote steden in de Republiek waren hen al langer geleden voorgegaan en hadden Portugese kooplieden min of meer een vrijbrief gegeven zich in de Republiek te vestigen, verlekkerd als de heren waren op de kapitalen en contacten

Links: Hebreeuwse grammatica, geschreven door Isack Uziël.

van die kooplieden. De Staten Generaal bedoelde niet persé Joden naar de Republiek te lokken, maar kooplui; dat het dat wel inhield was een bijkomstigheid. De Staten moesten maar zien hoe dit in de praktijk en met de fanatieke Calvinisten geregeld werd. De pensionarissen kwamen heel ver maar de religieuze strijd in de Republiek en de wetsverzekking in 1619 (Maurits-Oldenbarneveldt) voorkwamen het activeren ervan. Toch werd de houding van het stadsbestuur ten opzichte van de Joden steeds meegaander. Het kwam in de 18de eeuw zelfs zover dat het stadsbestuur de Gereformeerden trotseerde.

Een deel van de regels die door de pensionarissen waren voorgesteld werd in Amsterdam in 1616 alsnog geïmplementeerd. Zo mochten Joden Christenen niet proberen te bekeren, geen kritiek uiten op het Christendom, niet gemengd trouwen of verkeren en geen lid van een gilde worden. Dat laatste pas sinds 1632, na hevige druk van opnieuw de Gereformeerden. Joden konden geen poorter worden, tenzij ze Christen werden. Daarvoor kregen zij het recht zich als vrij burger in de stad te vestigen, hoefden niet in een getto te wonen, geen tekens op de kleding te dragen en mochten hun geloof belijden, zolang dat binnenshuis was. Zij mochten het poorterschap kopen, maar kregen daaruit niet automatisch alle rechten die Christenen dan hadden en bovendien was dat poorterschap voor hen niet erfbaar.

“Ons is nu dus het zeldzame geluk ten deel gevallen, dat wij leven in een gemenebest waarin eenieder de onbepaalde vrijheid is toegestaan om te oordelen en God te vereren zoals het hem goeddunkt, en waarin niets als kostbaarder en dierbaarder wordt beschouwd dan de vrijheid”

Spinoza

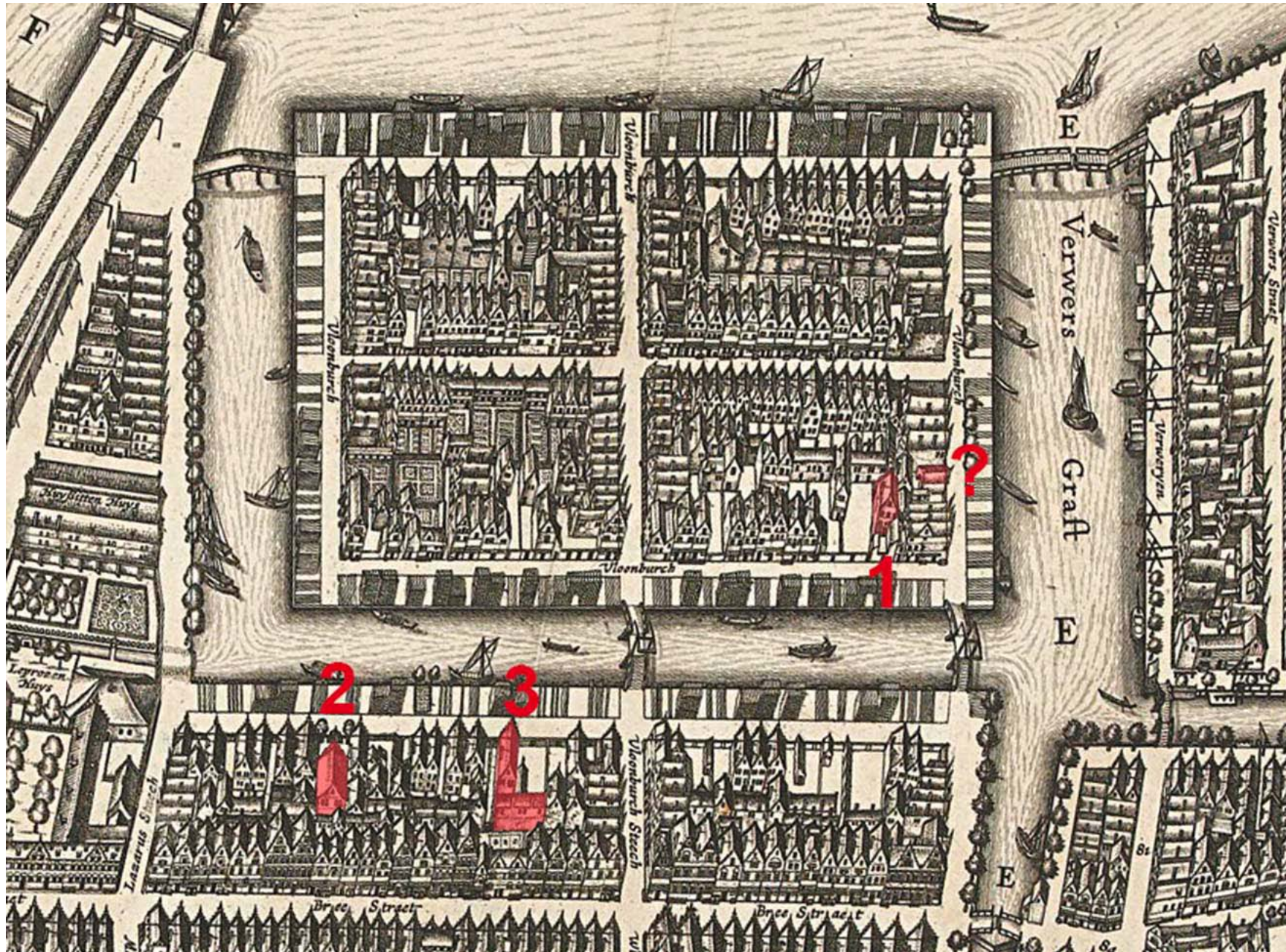

De eerste Synagogen

Het aanwijzen van locaties waar zich de eerste synagogen bevonden is voor een deel speculatie, waar zich dan ook veel auteurs met verve aan gewaagd hebben. Wat hieronder gezegd zal worden stoelt op een analyse van de meest voorkomende beweringen, maar hoeft dus niet de onomstotelijke waarheid te zijn.

Het benoemen van personen die bij bepaalde synagogen horen is precair. Ten eerste omdat er door elke gemeente meerdere rabbijnen aangetrokken werden onder één of meer opperrabbijnen, de Chachams of Hahams. Verder omdat de immigranten vaak een voor hun gastland meer begrijpelijke nieuwe naam kozen, een alias. Het is niet altijd mogelijk om een alias aan een Portugese naam te koppelen, terwijl die in de literatuur wel door elkaar gebruikt worden.

Ook al was de gemeente Beth Jaäcob de oudste in de stad, het was de in 1608 opgerichte gemeente **Neve Shalom** (oord der vrede, naar Jes.32:18) die als eerste een als zodanig gebouwde synagoge neerzette. Van het verbod was men zeker op de hoogte maar dacht de Vroedschap om de tuin te kunnen leiden door het gebouw als een consulaatshuis van de marraanse handelskolonie te camoufleren, zoals die voorheen in Antwerpen was. We zagen hierboven dat de gereformeerde kerk deze gemeente in de gaten hield en de bouw leidde dan ook tot klachten bij het stadsbestuur. Het pand dat in 1612 gebouwd werd, is afgebouwd maar er mochten geen diensten in gehouden worden (zie kader met Vroedschapresolutie pag. 8). Waarschijnlijk heeft dat verbod maar tot 1614 geduurd, toen ook de synagoge van Beth Jaäcob niets meer in de weg gelegd werd. Door enkele notarisakten is er veel over de moeizaam tot stand gekomen bouw bekend, maar over de juiste locatie ervan des te minder. Het blijft frappant dat de gereformeerde kerk zijn pijlen steeds op deze gemeente gericht had, ook ná 1614.

Vlooienburg

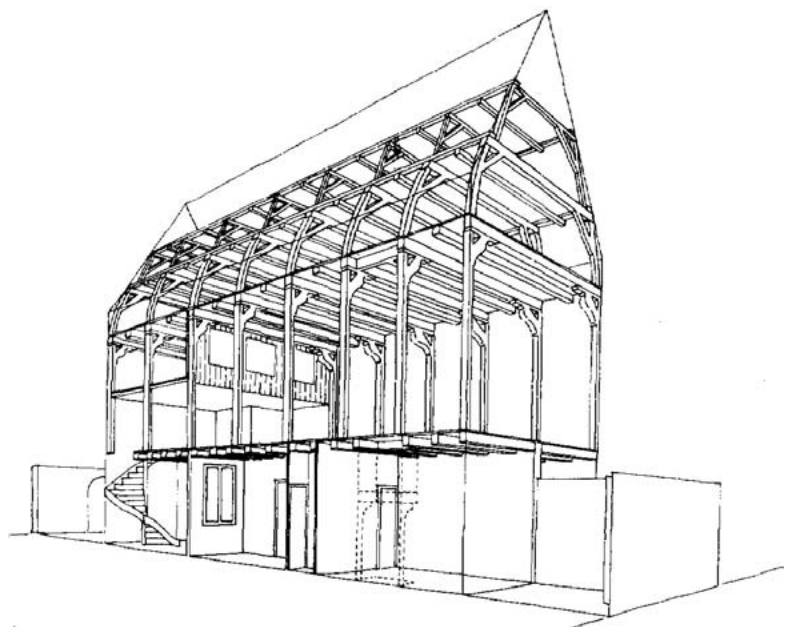
*Detail uit de stads-
kaart van Balthasar
Florisz. van Berc-
kenrode uit 1625.
Op basis van de
laatste onderzoe-
kingen staan hierop
de locaties aan-
gegeven waar de
eerste drie syna-
gogen der Portu-
gese Joden hebben
gestaan.*

1. *Beth Jaäcob*
2. *Neve Shalom*
3. *Beth Jisraël*

De aanduidingen komen voor in het boek 'Synagogen in Amsterdam' van J. F. van Agt. De locatie van Neve Shalom werd voorheen (Zwart, Dubiez) in het bouwblok aan de overzijde van de Vlooiënburgersteeg aangegeven.

Op 31 januari 1612 werd een overeenkomst getekend tussen de opdrachtgevers van de gemeente Neve Shalom en de beoogde bouwer van de synagoge, de timmerman Hans Gerritsz. Voor Neve Shalom tekenden o.a. de steenrijke marraanse kooplieden Francisco Mendes de Medeiros en Duarte Fernandes. De akte is in het Portugees met een aantal bouwkundige details in het Nederlands. Op een erf aan de Houtburgwal achter de Breestraat, groot 90 bij 30 voet moet een gebouw komen van 60 bij 30 voet (17 bij 8½ m). De fundering wordt uitgebreid omschreven; er dienen 200 palen geheid te worden.

De begane grond wordt 12 voet hoog (3,4 m), de verdieping 17 voet hoog (4,8 m) met een galerij en daarboven nog een zolder met vliering (zie doorsnede pag. 9). De hoogte geeft al aan dat dit de eigenlijke snoge zou worden. Er komt aan de buitengevel een trap naar deze verdieping. De voorgevel wordt van rode baksteen met een witte kalkvoeg. Binnen alles wit gekalkt. Het gebouw ligt terug van de straat

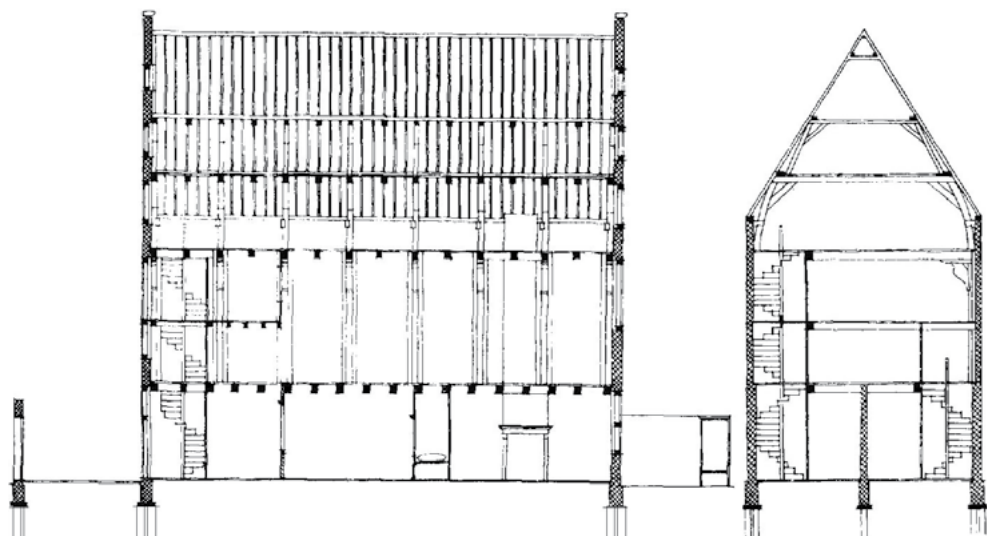

Links:
Opengewerkte
tekening van
de eerste syna-
goge van Neve
Shalom van
1612, naar een
reconstruc-
tie van Henk
J. Zantkuyl

Den 8en may anno 1612:

Voort al soe men verstaet dat die van de Portugeesche Natie alhier ter stede laeten timmeren ende toemaken secker huys oft gebou tot een synagoge om aldaer te oeffenen haere Jodische exercitien. Ende dat bij d'heeren Burgemeesteren metten heeren schepenen dese saeck in communicatie gelegt sijnde, bij hare Edelen geresolveert was die van de voors. Natie aan te zeggen dat in 't voors. gebou nyemand van de selve Natie sal mogen wonen, noch dat aldaer eenige bijeencompste mach gehouden worden, ofte eenige ceremonien van heure religie gepleegt, op pene van demolitie tot de gront van 't voors. huys ofte gebou, waarop ommevrage gedaen sijnde. Soe is geresolveert dat de voors. Portugeesche Natie bij de heeren Burgemeesteren sal worden aengeseyt dat de magistraet geensins wil toestaen nochte gedogen dat yemand van de voors. natie in 't voors. gebou sal mogen wonen nochte aldaer de voors. bijeencompste gehouden worden. Ende soe bevonden word dat tot eeniger tijt in 't voors. getimmert eenige vergaderinge ende exercitie van de Jodische ceremonie gehouden ende gedaen machte zijn, dat daer over 't voors. getimmert daetelijk affgebroken ende gedemolieert sal worden, dat men oick haer sal verbieden haere religie tot eenige andere plaetsen binnen dese stad ende hare jurisdictie te mogen doen.

Boven: Vroedschapsresolutie naar aanleiding van de bouw van een synagoge door de gemeente Neve Shalom, gedateerd 8 mei 1612. Men veronderstelt nu dat deze resolutie uitgevaardigd werd om de Gereformeerde Kerkeraad zoet te houden en om de dubbele functie van het gebouw, consulaatshuis én synagoge, te dwarsbomen. Het pand werd afgebouwd en werd clandestien als synagoge gebruikt. Dat de bouw ernstige vertraging opliep kwam niet door het verbod maar door geknoei van de aannemer.

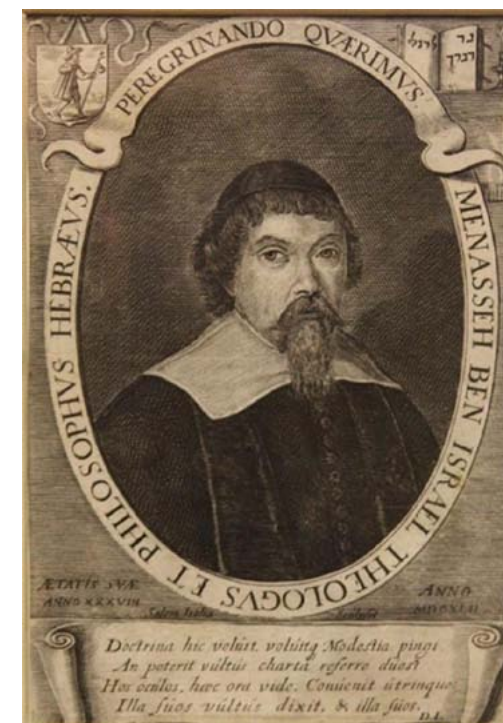

en ervoor komt een beklinterd pleintje van 17 voet diep (4,8 m). Het erf is van de straat afgesloten door een 10 voet hoge stenen muur met een poort met ijzeren hek. Op het achtererf komt een dubbel privaat. Hans Gerritsz. dient de bouw acht dagen voor mei op te leveren en ontvangt daarvoor f 4900,- in termijnen te betalen. Dat zijn nog geen twaalf weken en dat gaat de aannemer dan ook niet halen.

Om op de kaart van Balthasar Florisz de synagoge van Neve Shalom precies aan te wijzen is een heikele zaak. De plek die Jac. Zwarts en in zijn kielzog F. J. Dubiez suggereerde is discutabel, omdat het pandje meer op een schuurtje lijkt en in elk geval kleiner is dan het gebouw dat in de overgeleverde notarisakte omschreven wordt. Ervoor spreekt de contemporaine mededeling dat deze synagoge schuin tegenover die van Beth Jaäcob stond. In een uitgebreid artikel over de bouw van deze synagoge beredeneert H. J. Zandkuyl (Amstelodamum Mb.57 -1970) aan de hand van diezelfde stadskaat dat zo'n ge-

bouwtje voorkomt in het andere blok aan de Houtgracht, daar waar nu de Mozes en Aäronkerk is (gemarkt '2' op de plattegrond op pag. 7). Vooral het voorpleintje en de gebogen poort met hek gaven daarbij de doorslag. Dat de kaart gebaseerd is op de opname van duizenden huizen in de stad waarbij af en toe ook wel iets mis ging, wordt weg-gewoven.

De eerste chacham van Neve Shalom in 1608 werd *Juda Vega*, een Levantijn die geen affiniteit met de Sefardische gemeenteleden bleek te hebben en niet lang aanbleef. Hij werd in 1610 opgevolgd door de uit Fez (Marokko) afkomstige *Isaac Uziël* die tot zijn dood in 1622 aanbleef. Diens favoriete leerling *Samuel Menasseh ben Israël* (1604-1657) volgde hem op 18-jarige leeftijd op als chacham. Menasseh zou de fusie tussen de drie Sefardische gemeenten meemaken en als chacham mee overgaan naar de Talmud-Torah. Menasseh zou vanaf 1626 zijn tijd verdelen tussen synagoge en zijn eigen Hebreeuwse drukkerij, waar in 1627 het eerste gebedenboek in het Hebreeuws zou verschijnen. Menasseh was een zeer veelzijdig man; hij schreef ook nog boeken – die hij zelf uitgaf – in het Latijn, Portugees, Spaans en Hebreeuws. Hij werd een graag geziene gast bij geleerden in binnen- en buitenland.

Boven: Langs- en dwarsdoorsnede van de synagoge van Neve Shalom uit 1612
Rechts: Samuel Menasseh ben Israël (1604-1657)

In 1614 kreeg de gemeente **Beth Jaäcob** eindelijk zijn publieke synagoge op Vlooienburg aan de Houtgracht (zie pijl gemerkt '1' op de plattegrond op pag. 7). Het werd het bestaande huis Antwerpen, dat eveneens terug van de straat lag, aan een plein achter een stenen muur met poort en overbouwde gang (gemarkt ? omdat dit dubieus is). De synagoge was op de eerste verdieping en om een galerij te creëren werd een deel van de vloer van de tweede verdieping weggezaagd, iets dat we ook vaak bij schuilkerken terugzien. In het vroeg-17de-eeuwse Amsterdam was de synagoge van Beth Jaäcob 'de grote Kerck der Joden'. Als niet-Joden een synagoge bezochten, bijvoorbeeld buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders, dan was het deze. Uri haLevi kreeg, na zijn pionierswerk in huiskamers en geïmproviseerde snoges, assistentie van een tweede chacham: *Joseph Pardo* (?-1619). Ook Pardo was geen Portugees; geboren in Saloniki werkte

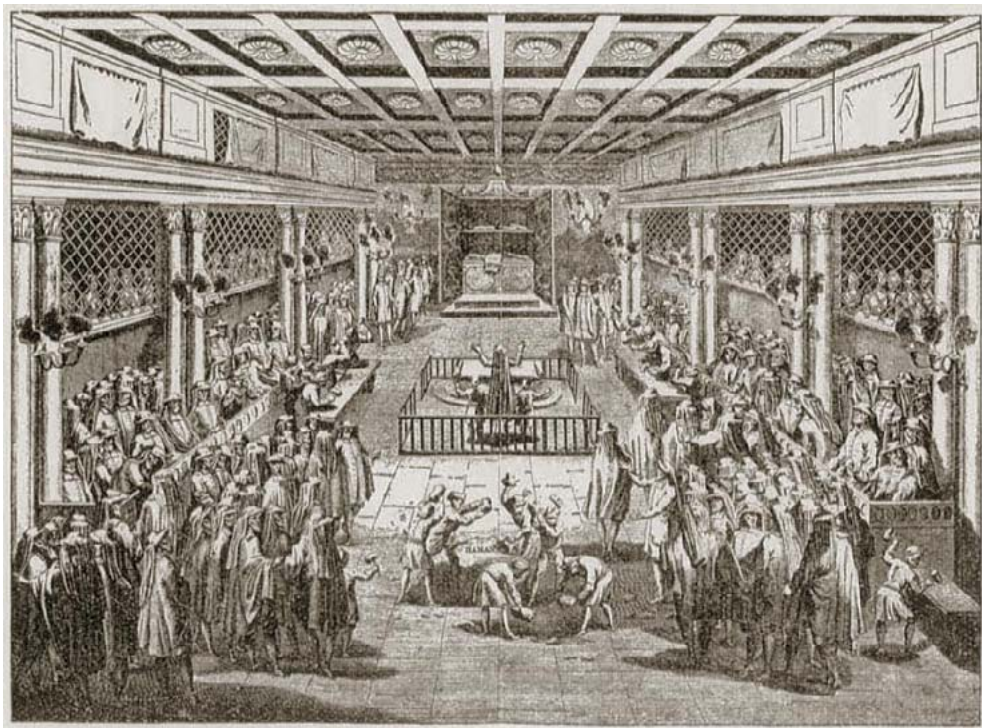
hij in Spanje, Turkije en Venetië, voor hij in 1597 in Amsterdam aankwam. Pardo zou de gemeente Beth Jaäcob tot zijn overlijden in 1619 leiden en maakte dus net de scheuring mee. Zijn zoon David zou, daartoe aangezet door zijn vader, de nieuwe gemeente Beth Jisraël gaan leiden. Na Josephs dood kwam de chacham *Moses ben Arroyo*, ook al weer een Levantijn die maar heel kort bleef om dezelfde reden als Juda Vega bij de gemeente Neve Shalom. Hij werd opgevolgd door *Saul haLevi Morteira* (±1596-1660). De laatste was een militant Jood, die niet alleen het

katholicisme verketterde maar ook de Calvinisten niet spaarde. De volgende bouwkundige details over deze synagoge zijn ontleent aan het boek *Synagogen in Amsterdam* van J F van Agt. De tekening links en de ets op pag. 11 stammen uit het boek *De Eerste Rabijnen* van Jac. Zwarts. Het perceel was 100 bij 25 voet groot (28,3 bij 7,1 m). Bij het huis hoorde nog eens ruim 14 meter grond aan de Houtgracht, waarop de openbare straat en een houttuin die niet bebouwd mocht worden. Het erf was in 1603 al bebouwd door Adriaen Matthijsz. In 1614 verhuurde zijn weduwe het geheel aan enkele Portugeese kooplieden, waaronder Paulo de Pina, die ook penningmeester van Beth Jaäcob was. In de benedenverdieping ging Jose Pinto als een soort beheerder wonen. Naast de benedenverdieping was een

Boven: *Saul haLevi Morteira* (±1596-1660), opperrabbin van Beth Jaäcob

Links: De synagoge van Beth Jaäcob; reconstructie op basis van de kaart op pag. 7, voorkomend in het boek van Jac. Zwarts uit 1928

gang, die door de bovenverdieping overkraagd werd. Die gang kwam door een poortje op de Zwanenburgwal uit en werd ook door eigenaren van andere inpandige huizen gebruikt. Op die verdieping kwam de synagoge. Van de verdiepingvloer er boven werd een midden-deel weggezaagd, waardoor de vrouwengalerij ontstond (zie afbeelding hierboven). In het achterhuis bevond zich een ruimte waar twee kachels stonden, mogelijk ten dienste van een mikwe (ritueel bad). Details over de inrichting vindt u in de originele tekst van de akte van de overdracht aan de gemeenteleden in 1630 (kader rechts). De locatie van deze synagoge is m.i. speculatief. Veel onderdelen uit de akte hier-naast komen niet overeen met de kaart van Balthasar Florisz.

Boven: Interieur van de synagoge van Beth Jaäcob door een onbekende kunstenaar

Het huis Antwerpen met de synagoge Beth Jaäcob werd bij executie verkocht op 22 januari 1630 (GAA PIG 328):

“...een huys ende erve staende op Vloijeburch op de nieuwe Houdtmerck, daer Andtwerpen in de gevel staet; breet het erff deurgaens omtrent vijftwintigh voeten, ende langh met de wall, straet, achterhuys, ende thuyntge, t’samen hondert vijfftigh voeten, belendt het huys genaemt de Put aen de Suytoostzyde, ende Steven Cardoso aen de Noortwestzyde, streckende voor van de straet, tot achter aen ‘t huys ende erve van Garbrandt Willemsz, onder conditie dat men dit erff niet en sall mogen splitsen noch smaldeelen tot slopgens ofte steechgens, buyten consent van de Heeren Burgemeesteren, dat oock daerop niet gedaen sal mogen werden het ambacht van smede off andere het ambeelt gebruyckende, welverstaende dat dit huys soo langh als de gangh is daer besyden aen leggende; ende langer niet, van ‘t eerste vierkandt aff, tot boven toe, over dese gangh is betimmert, ende zoo sall blyven moeten alst jegenwoordich is, ende een vrye uytganck zal hebben, door ende in de voorschreven gangh, doch dat het sal moeten wechbreecken, het turffhock ende huysge in dezelve ganck gemaect zynde, ende de ganck niet en sall mogen benauwen, belemmeren, noch betimmeren, in alle schijne het voorschreven huys ende erve aldaer gelegen is, beheymt ende betimmert staet, vry huys ende erve, toebehoorende Hans Jorisz Hontum, welverstaende dat de huyrers van dese huyse, daer uyt sullen mogen neemen een groote casse, van Saradahout met zyn aenkleven, een groote schapraij van wagenshot, alle de bancken mettet wagenshot aen de muyr vast zynde, boven op de camer, item alle de lysten ende voeringhen van de schilderyen, met twintigh isere gaerden acht luycken, ende alle de tralien ende pilaren op de voorss camer mede staende, noch een hallve schapraij inde zydecamer, met noch twee isere cacheIs sta en de int achterhuys”

Even de sfeer proeven van het gebied rond de Houtgracht met deze tekening van Paulus van Liender uit 1750. De Houtgracht komt hier uit op de Zwanenburgwal en daarachter is de Zuiderkerk te zien. Links is Vlooienburg met een enorm brede kade, die het gevolg is van de ontruimde houttuinen van de eerste decennia. Die zijn verplaatst naar de Deventer Houtmarkt, even verderop aan de Muidergracht. Aan de Houtgracht is op dat moment al geen synagoge meer te bekennen; de grote synagoge aan de Muiderstraat is sinds 1675 open.

Ook tegen Beth Jaäcob richtten de Gereformeerden hun pijlen en twee keer werd in 1620 geageerd tegen het naar buiten treden van de godsdienstoefeningen. Het tij was echter gekeerd sinds 1612 en de kerk vond geen willig oor meer bij de Vroedschap. In 1623 probeerde de kerk het nog een keer en kreeg deze keer niet eens meer antwoord. nadat de Vroedschap het jaar ervoor opnieuw was samengesteld en nu nog veel meer 'libertijns' was. In 1614 bleek zich de omslag voltrokken te hebben; op de hierboven vermelde beperkingen na waren de Joden volledig geaccepteerd in Amsterdam. De vroedschap verleende volle medewerking aan tal van Joodse stichtingen en ondernemingen, zoals grondaankopen voor begraafplaatsen en synagogenbouw.

In 1618 trad er een scheuring op in de gemeente Beth Jaäcob en scheidde zich een groep orthodoxen af die de nieuwe gemeente **Beth Jisraël** stichtten. De ruzie tussen de oude en nieuwe gemeente over de boedelverdeling moest door de stedelijke overheid geslecht worden. Deze nieuwe gemeente trok ook nog een aantal ontevreden van de gemeente Neve Shalom weg; ontevreden waren zij over een dominante parnassijn die wel erg makkelijk met de Joodse wetten omging. Eerste opperrabbiijn hier werd *David ben Joseph Pardo*, de zoon van Joseph Pardo, die door Beth Jaäcob als rabbiijn was aangetrokken. Daarnaast werd in 1626 nog *Isaac Aboab da Fonseca* (1605-1693) als chacham aangetrokken, net als Menasseh een leerling van Isaac Uziël (*afbeelding rechts*).

Jose Pinto, die het huis Antwerpen bewoonde waarin Beth Jaäcob ook de synagoge had, kocht voor de nieuwe gemeente aan de overkant van de Houtgracht een inpandig pakhuis van de suikerbakker Jan Thivart (het latere Waterlooplein 39). Het pakhuis werd verbouwd en door het gedeeltelijk wegnemen van een verdiepingsvloer geschikt gemaakt als synagoge (zie pijl gemerkt '3' op de plattegrond op pag. 7). In 1619 al

werd het pand (nr.37) tussen het pakhuis en de Houtgracht gehuurd en in gebruik genomen. Er kwam een school en een seminarie in, waar Da Fonseca les ging geven. De drie Joodse gemeenten in Amsterdam tellen op dat moment gezamenlijk ongeveer 600 leden. Rond 1632 werd een beblendend perceel (nr.35) gekocht om de synagoge te kunnen uitbreiden. In 1638 en 1639 werden nog verdere twee panden gekocht (nrs.33 en 41). In dat laatste pand, *het Opregte Tappeythuys*, heeft *Spinoza* later nog gewoond. De laatste aankopen waren vooruitlopend op de samenvoeging van de drie gemeenten, waarover sinds 1636 al onderhandelingen gaande waren. David Pardo heeft zijn hele loopbaan gewerkt aan verzoening van de drie gemeenten. Dat werd op 3 april 1639, na drie jaar onderhandelen, bekroond met de stichting van de overkoepelende gemeente voor alle Portugese Joden **Kahal Kados de Talmud-Torah**. Het grondstuk van Beth Jisraël bood de beste vooruitzichten voor een gezamenlijke, gro-

Boven: *Isaac Aboab da Fonseca* (1605-1693), opperrabbiijn van Beth Jisraël (1626-1639), *Talmud Torah* (1639-'75) en de Grote Portugese synagoge (1675-'93)

Al werd de Joden niet veel meer in de weg gelegd, echt geaccepteerd werden ze nog niet. Dat zou gaan veranderen en daar nam het Oranjestad het voortouw. Op 26 mei 1642 bracht Frederik Hendrik een bezoek aan de vergrote synagoge die op dat moment al de grootste van West-Europa heette te zijn. Hij werd vergezeld door zijn zoon, de latere stadhouder Willem II en Henriette Maria, koningin van Engeland en echtgenote van Karel I, met haar dochter Maria Henriette Stuart. De kinderen waren op 2 mei 1641 met elkaar getrouwd.

Voor de eervolle gelegenheid werd een feestelijke dienst gehouden. De genodigde dienden op tronen plaats te nemen en de synagoge was uitgedost met kostbare tapijten en de ruimte was doordrenkt met de geuren van exotische specerijen. Vier torah-rollen, waaronder die van Uri haLevi, werden rondgedragen onder het zingen van welluidend gezongen psalmen. De feestrede werd uitgesproken door de populairste rabbijn van dat moment, Menasseh ben Israël. Menasseh roemde de Oranjes om hun

MENASSE BEN ISRAELS
V V E L K O M S T,
uyt sijns Volcks naem, aen de
Hoogh-gebooren
PRINCE van ORANJEN
F R E D E R I C H E N R I C,
als hy met de Doorluchtigste KONINGIN,
H E N R I E T T E M A R I A,
Gemalin des Hoogh-gebiedende KAROLVS,
Koninghs van Engelande, Vranckrijck ende Yrlandt,
onze Synagoge besocht.

Wt het Latijn overgeset.

AMSTERDAM,
Voor ROELOF IJOSTEN, Boeckbinder inde Baefjes-steegh,
ANNO 1642.

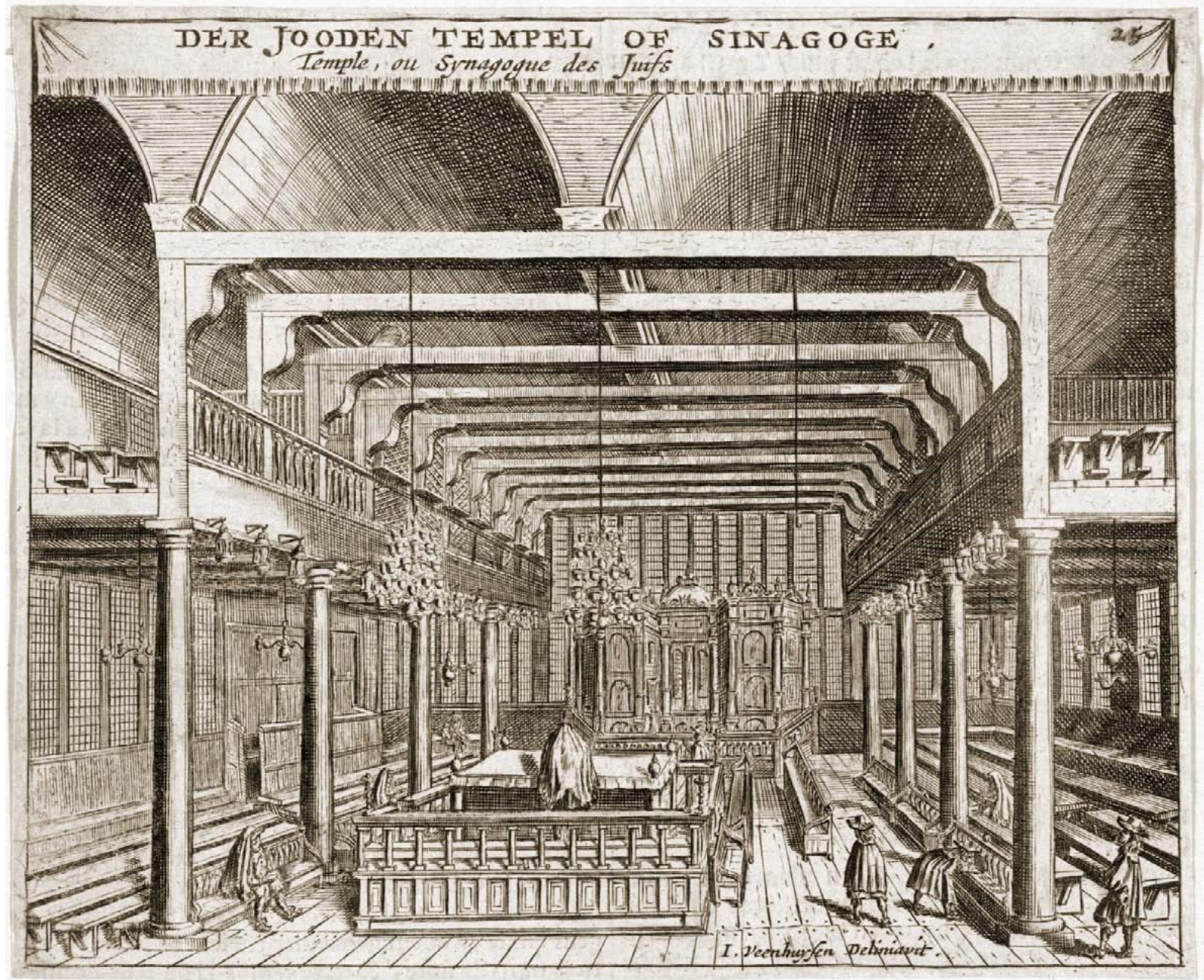
Titel van het pamflet, bevattende de Hollandsche vertaling van
Mennasséh ben Israël's „Welkomst”.
(Leidsche Universiteitsbibliotheek).

successen tegen de Spanjaarden en vergeleek Willem de Zwijger met de vrijheidsheld Matisjahu en Maurits en Frederik Hendrik met de broeders Jonathan en Simon. Veel belangrijker was de verklaring dat de Sefardim voortaan Holland als hun vaderland zouden zien en niet Castilië of Portugal. In plaats van de Spaanse koningen namen zij de Staten Generaal in hun gebeden op. Met deze feestrede bevestigde Menasseh de nieuwe positie van de Joden in de Republiek. Daaraan konden de bepalingen in het Joden-charter van 1632, die ondermeer de uitsluiting van de gilden inhield, geen afbreuk meer doen.

Burgemeesteren en schepenen van Amsterdam onderstreepten deze nieuwe positie in 1675, door als eregasten te verschijnen bij de wijding van de grote synagoge van de Portugese 'natie'. De steun van de stadsbestuurders wordt nog steeds gehonoreerd door hen in de gebeden op te nemen:

“aos nobres e veneraveis Senhores Burgamestre e Magistrados desta Cidade de Amsterdam”.

tere synagoge. Zoals hierboven beschreven werden belendende percelen gekocht en dat leverde een frontbreedte op van ruim 27 meter, inclusief gang naar de inpandig synagoge. Over de gehele breedte van de drie percelen 33-37 werd een indrukwekkende voorgevel gebouwd en ook het interieur werd indrukwekkend. Dat is in een ets vastgelegd door Romeyn de Hooghe (1645-1708); die zou een beeld geven van het uiterlijk in 1657 maar is waarschijnlijk (let op het geboortjaar) gemaakt ter gelegenheid van de opening van de nieuwe synagoge in 1675. Hij beeldt een heel travee teveel af. De ets van het exterieur laat niet meer de gang rechts zien maar die bleef tot de laatste dag gehandhaafd. Naar de nog steeds inpandige synagoge voerde een onderdoorgang in de voorgevel, onder het balkon. Het grote pand komt op 19de-eeuwse foto's nog steeds voor als feestgebouw 'het Joodsch Bruiloftshuis' en werd in 1931 gesloopt. Het was

tot 1860 ook toegankelijk vanuit de Jodenbreestraat 44 via een doorgang. Ter plekke werd na sloop en nieuwbouw een plaquette aangebracht met de naam die het gebouw vanaf 1875 droeg: 'De Herscheping'.

De nieuwe gemeente Talmud Torah had bij de start in 1639 alle vier de opperrabbijnen overgenomen van de drie gemeenten. Behalve David Pardo (?-1657, in 1652 gestopt als rabbijn) waren dat Saul Levi Morteira (±1596-1660; eerste in rang), Samuel Menasseh ben Israël (1604-1657) en Isack Aboab da Fonseca (?-1693). Alleen de laatste zou in 1675 de bouw van de grote synagoge tussen de Muidergracht (nu Jonas Daniël Meijerplein) en Muiderstraat zien voltooien. Vier opperrabbijnen was wat veel; daarom deden zij bijkomend werk, zoals

Vorige: Interieur van de synagoge van Talmud-Torah

Links: Exterieur ervan rond 1657

Jan de Beijer ging in 1657 op nage-
noeg dezelfde plek
staan als Paulus
van Lienden, toen
die zijn tekening
van pagina 12
maakte. Hij keek
alleen de andere
kant uit en kreeg
toen de voormalige
synagoge van Tal-
mud-Torah in zijn
blikveld. De op-
haalbrug ligt over
de Houtgracht
tussen Vlooiensbur-
gersteeg en Korte
Houtstraat. Het
gebouw helemaal
links is de voor-
malige synagoge,
nu in gebruik als
feestzaal, pakhuis
of hulp-synagoge.
Als we beide teke-
ningen van de pui
vergelijken blijkt
dat het pand er een
verdieping bij heeft
gekregen.

Fonseca die les gaf en van 1642 tot '54 in Brazilië verbleef om daar een Joodse gemeente te stichten. Dan Menasseh die als opperrabbin maar in deeltijd predikte en verder een drukkerij/uitgeverij runde. Daarnaast was hij belast met het toezicht op de begrafenis en hield toezicht op het functioneren van de begraafplaats Beth Haim. Ook Menasseh verbleef in het buitenland om een nieuwe gemeente te stichten, in Engeland van 1655-'56 na een succesvolle poging Cromwell te overreden een groot aantal Joden in het land toe te laten. Saul Levi Morteira leidde de Talmud-Torah en David Pardo de Chonen Dalim, de renteloze voorschotbank van de Sefardische gemeente. Het is aan de gedrevenheid van Isaac Aboab da Fonseca te danken dat de Sefardische gemeente besloot een grotere synagoge te bouwen. Zijn gloedvolle betogen zetten de leden aan tot grootse daden (en ruime gif-

ten). Voor een gehoor van zo'n 600 leden lichtte Aboab eind 1670 zijn plannen toe en bewoog ze een bedrag van ongeveer f 40.000,- bijeen te brengen. Er werd een commissie in het leven geroepen om de mogelijkheden te bestuderen. Die bestond uit: Isaac de Pinto, Samuel Vaz, David Salom de Azevedo, Abraham de Vega, Jacob Aboab Ozorio, Jacob Israel Pereyra en Isaac Heuriques Coutino. In het verslag van deze commissie werden een aantal mogelijkheden voorgesteld, t.w. op basis van de tussen 1632 en '39 aangekochte extra percelen een grote nieuwbouw neer te zetten (kosten f 30.000,-) of om nog meer percelen erbij kopen om op de toekomst te kunnen bouwen (f 56.000 tot f 66.000,-) of om elders grond te kopen en daar opnieuw te beginnen. De commissie had ook al een geschikt stuk grond op het oog (alleen voor de grond al bijna f 33.000,-). Doordat Amsterdam net aan het uitbreiden was kwam de grond van schans en vestingwerken ter plaatse van het Leprozenhuis ter beschikking. Het betrof een vijfhoekig stuk grond dat als een wig tussen de toekomstige Muider- en Weesperstraat in lag. De aankoop vond nog net in december 1670 plaats en op 17 april 1671 begon de bouw. Midden op dit grondstuk zou de (op dat moment) grootste synagoge van de wereld gebouwd worden: 100 bij 125 voet, ruim 28 bij 35 meter. Het hoofdgebouw zou aan drie zijden omgeven worden door bijgebouwen, daarbij een binnenstraat en -plein vrijlatend. Diverse diensten en scholen en niet te vergeten de in 1610 begonnen Ets Haim, de bibliotheek, werden daarin opgenomen. De

bouw zou in 1672 opgeleverd kunnen worden en dat jaartal staat ook boven de hoofdingang. Daar kwam een Rampjaar tussen met de daarbij horende economische crisis. Het werd uiteindelijk 2 augustus 1675 voor de snoge ingewijd werd. Rabbijn Jacob ben Aäron Sasportas viel de eer te beurt de feestrede uit te spreken. Hij was het ook die bij het overlijden

van Da Fonseca in 1693 als chacham de Portugees Israëlietische gemeente zou leiden tot 1698, toen hij zelf overleed op 88-jarige leeftijd. De bouw werd begeleid door Elias Bouman maar tot vandaag is men het er niet over eens of hij ook het ontwerp heeft gemaakt of dat daar toch stadsarchitect Daniël Stalpaert aan gewerkt heeft. Elias Bouman werd later zelf stadsbouwmeester, maar was ten tijde van de bouw van Oosterkerk en Portugese synagoge nog metselmeester van het stedelijk *Fabrieksambt*. De eerste steen werd op 17 april 1671 gelegd door David, de zoon van Isaac de Pinto en de tweede t/m de vierde steen werden door weer anderen gelegd. In het Rampjaar kwam het werk

helemaal stil te liggen om pas begin 1674 weer te worden opgepakt. 1 Augustus 1674 werd de bouw door een nieuwe ramp getroffen, namelijk een orkaan die een deel van het dak en muren wegblies. Ook werd bijna al het reeds geplaatste glas vernield. Toch kwam het werk in 1675 gereed en dat het een indrukwekkend eindresultaat was blijkt ook uit het feit dat het vandaag een Rijksmonument is. We laten even de officiële monumentbeschrijving (deel V II, de Gemeente Amsterdam) aan het woord:

Een zandstenen portaal met dorische zuilen vormt de ingang. De uitzwenkende steunberen bij de gevels zijn geïnspireerd op de eind-17de-eeuwse reconstructie van de tempel van Salomo en een door rabbijn Jacob Juda Leon gemaakt beroemd houten model (1641). Dezelfde details in combinatie met boognissen zijn toegepast bij het aan de achterzijde in 1773-'74 aangebouwde bouwdeel met trappenhuisen. Het driebeukige interieur wordt gedekt door geverfde houten tongewelven op architraven en zandstenen ionische zuilen. In de zijbeuken bevinden zich vrouwengalerijen. De inventaris uit de bouwtijd is bewaard gebleven. De rijk uitgevoerde houten Hechal (arke) is gemaakt van Braziliaans jacarandahout met ionische zuilen en een aedícula met corinthische zuilen. Ertegenover staat de Teba (biema). Het binnenplein om de synagoge wordt geheel omringd door het ringgebouw (circa 1675), bestaande uit lage, onderkelderde dienstwoningen. Aan de voorzijde bevindt zich een bakstenen ingangspoort met ingezwenkte gevel en in de blinde muur aan de Rapenburgerstraat is een 19de-eeuws neoclassicistisch poortje met gebeeldhouwde pelikaan (J. Mendez da Costa) opgenomen. Een van de lage gebouwen bevat een wintersynagoge met een van elders afkomstige arke (1744). Ook bevindt zich hier de in 1610 gestichte bibliotheek 'Ets Haim', waarvan van de huidige bibliotheekruimte dateert uit 1885 (uitgebreid 1889).

*Boven: De Portugese synagoge in 1680, een schilderij van Emanuel de Witte
Vorige: Links de zeer recent gerestaureerde bibliotheek Ets Haim en rechts de inscriptie boven de ingang met het niet gehaalde jaartal 1672.*

Een aantal prenten van Romeyn de Hooghe, gemaakt ter gelegenheid van de inwijding der Portugese synagoge in 1675. Boven de brug in de Nieuwe Amstelstraat en gezicht op de synagoge. Links het voorplein en vrouweningang, midden de Kas der Wetboeken in het interieur en rechts scholen en 'suyverplaatsen'.

Begraven binnen Amsterdam was voor Joden moeilijk. De hoofdoorzaak dat er binnen Amsterdam geen Joden begraven werden zal het feit zijn dat Joden hun doden altijd buiten de stad begraven, omdat lijken per definitie onrein zijn. Een tweede reden zou het feit kunnen zijn dat een Joods graf voor eeuwig is en nooit geruimd zal worden en dat de Amsterdamse overheid daar geen medewerking wilde toezeggen.

Vanaf 1607 werden alle Sefardische overledenen op het Joodse kerkhof van Alkmaar begraven, in de buurt van Schoorl/Groet. Van voor die tijd zijn er geen Joodse graven in Amsterdam bekend.

In 1614 kocht de Sefardische vereniging Chebra Bikkoer Choliem (ziekenbezoek, medische hulp, lijcentransport en –begraving; een initiatief van de gemeente Beth Jaäcob) een stuk grond in Ouderkerk a/d Amstel met vergunning om daarop een Joodse begraafplaats in te richten: Beth Haim. Nog steeds was dit kerkhof voor alle Sefardim bedoeld.

In 1642 kochten Hoogduitse joden grond in Muiderberg om er een begraafplaats op in te richten. Kort daarna, in 1660, kochten de Poolse joden een belendend stukje grond voor hun doden. Na de samenvoeging van beide gemeenten voegden zij ook hun begraafplaatsen samen.

In 1714 werd bij Zeeburg een dependance van de begraafplaats Muiderberg ingericht. Dat terrein lag toen ver buiten de stad maar is er vandaag binnen komen te liggen en bevindt zich nu naast het Flevopark. Hier werden hoofdzakelijk armere Joden begraven. Voor de aanleg van de Flevoweg is in 1956 een deel van deze begraafplaats geruimd. De stoffelijke resten (28.000 van in totaal ± 100.000) werden op de Joodse begraafplaats in Diemen herbegraven.

Er is een fundamenteel verschil tussen Sefardische en Asjkenazische begraafplaatsen. Bij de Sefardim liggen de grafstenen vlak, bij de Asjkenazim staan ze rechtop (links Ouderkerk, rechts Muiderberg).

Asjkenazim (Hoog-Duitse en Poolse Joden)

Lang werd aangenomen dat Joden, verbannen uit Israël door de Romeinen, behalve naar het zuiden en oosten, ook naar het noordwesten van Europa waren getrokken en vandaar, op zoek naar veiliger woonplekken steeds verder naar het oosten. Recent onderzoek¹ beweert

1 De bevindingen van microbioloog Jits van Straten behelsden historisch-demografisch, genetisch, archeologisch en linguïstisch onderzoek. Zijn studie (publicatie in 2013) begon hij toen hij in Israël woonde en rondde hij af toen hij in de USA woonde.

De term **Asjkenazim** is een benaming voor alle in Europa woonachtige Joden. Genoemd naar Askenaz die volgens Genesis 10:3 een zoon van Gomer was en die een volk zou hebben aangevoerd dat in Ararat (Turkije) leefde. Ze bedienen zich, net als de Sefardim, van een eigen taal Jiddisj, afgeleid van het Duits met ook weer veel Hebreeuwse leenwoorden. Ze onderscheiden zich van de Sefardim door een andere uitspraak van het Hebreeuws.

precies het tegenovergestelde, namelijk dat de vluchtelingen naar de Kaukasus waren uitgeweken en vandaar naar het westen. Een nog belangrijker ‘ontdekking’ in dat onderzoek was, dat het gros van de 19de-eeuwse Oost-Europese Joden (Asjkenazim) uit nakomelingen van bekeerlingen bestond². Dat was zo ongeveer vloeken in de kerk en een behoorlijke schok voor de zich – inzake het ware geloof – superieur voelende Asjkenazim. Dit was een bevestiging van wat al veel eerder aangenomen werd maar niet bewezen kon worden. Inmiddels wordt deze theorie internationaal geaccepteerd, ook in Israël dat nog altijd gedomineerd wordt door Europese Joden.

Er verbleven in de Republiek der Verenigde Nederlanden altijd wel Joodse kooplieden uit Midden- en Oost-Europa. Daaronder waren er ook wel die zich blijvend hier vestigden, maar dat leidde nooit tot de stichting van een Asjkenazische geloofsgemeenschap.

Eind 16de eeuw druppelden er spaarzaam wat Asjkenazische Joden, meestal handelaren, in Amsterdam binnen. Zij vonden woonruimte in

2 Van Straten was al voorgegaan door Arthur Koestler in zijn boek “De Dertiende Stam” (70-er jaren) en Eran Elhaik in “The Missing Link of Jewish European Ancestry: Contrasting the Rhineland and the Khazarian Hypotheses” (2012). Daarin stellen beiden dat de Asjkenazim afstammen van bekeerde Chazaren, een van oorsprong Turks volk dat 1000 jaar geleden het gebied beheerste van huidig Oost-Oekraïne en de Kaukasus.

de oude stad of in de nieuwe uitleg. Concentraties kon men waarnemen achter de schans in de Turfsteeg, tegenover Vlooienburg en in de Verwerstraat op Zwanenburg. Ook hier was dat samenklitten vrije keus en niet opgelegd.

Pas na de eerste immigratiegolven, als gevolg van de Dertigjarige Oorlog en de daaruit voortvloeiende Jodenvervolging, ontstond in Amsterdam iets dat je een Asjkenazische gemeenschap kon noemen. Die werd officieel in 1635 gesticht en in datzelfde jaar vond de eerste officiële sjoeldienst plaats in het huis van Ansjel Rood op Vlooienburg; de ligging van het huis is onbekend.

De golven Asjkenazische immigranten, die op de vlucht voor vervolging of geweldsuitbarstingen een goed heenkomen in de Lage Landen zochten, kwamen gedurende het tweede en derde kwartaal van de 17de eeuw aan. Eerst uit Midden-Europa, bijvoorbeeld na de opstand in Frankfurt in 1614, die een stroom vluchtelingen op gang bracht die de eerder besproken omslag in Amsterdam bewerkstelligde. Daarna gedurende de Dertigjarige oorlog uit heel Midden-Europa en door de Kozakken-rooftochten (Cossack Chmielnicki) in Polen en Litouwen in 1648 en tijdens de [Noordse Oorlogen](#) tussen 1655 en 1667. Uit Midden-Europa kwamen Joden voornamelijk uit Duitsland, Oostenrijk, Bohemen en Lotharingen.

Huwelijken Asjkenazim in de periode 1635-1670

naar land van herkomst	aantal	procent
Duitsland, Oostenrijk, enz	177	70%
Polen, Litouwen	28	11%
Overige landen	12	5%
in Republiek geboren	35	14%
Totalen	252	100%

Uit Oost-Europa was dat Polen en Litouwen, de Scandinavische landen en Rusland.

Dat er verschil bestond onder de Joden die tezamen Asjkenazim genoemd worden, bewijzen de begrippen *Hoog-Duitse* uit Midden-Europa en *Poolse* Joden uit Oost-Europa. Die wilden aanvankelijk helemaal niet samen naar dezelfde synagoge. De Amsterdamse overheid sprak echter een machtswoord en dwong de Poolse Joden bij de Hoog-Duitse in te voegen. Dat deed de stad niet zomaar; er bestond gereede twijfel of de doorgaans straatarme Poolse en Litouwse Joden zelf de armen- en wezenzorg konden opbrengen of dat ze alsnog tot last van de overheid zouden komen. Dit was een beleidsregel voor alle niet-gereformeerde geloofsrichtingen. Dat was zelfs bij de Hoog-Duitse Joden dubieus, maar de rijkere Sefardische gemeente stelde zich garant voor die zorg. Daar zijn de Sefardim bijna aan failliet gegaan, nadat de aantallen immigranten uit Polen en Litouwen sterk opliepen. In 1796, onder de Bataafse Republiek, werden deze beperkende regels opgeheven onder invloed van de *burgerlijke gelijkstelling* en onmiddellijk scheidden de Poolse Joden zich weer af en richtten een eigen synagoge in.

Zowel de Hoog-Duitse ritus, als die der Polen en ook die der Litouwers verschilden van elkaar. Daar kon de taal nog bij opgeteld worden. De Duitse Joden hielpen hun straatarme geloofsgenoten diensten naar eigen ritus en in eigen taal te houden.

Deze lange inleiding was nodig om te laten zien dat de samenstelling van de Asjkenazische gemeenschap veel minder homogeen was dan die van de Sefardim.

Links: De tabel, van in Amsterdam tussen 1635 en 1670 gesloten Asjkenazische huwelijken, geeft een indruk van de getalsverhoudingen onder immigranten die onder die noemer vielen.

Vorige: Duitse Joden, in dit geval in Worms, waren verplicht een geel teken op hun kleding te dragen en werden afgebeeld met 'attributen': in dit geval een zak geld, knoflookstrengen en een gans. Er bestonden veel varianten hierop.

De begin 17de eeuw aangekomen Asjkenazim zochten woonruimte nabij hun geloofsgenoten, eerder aangekomen Duitse of Portugese Joden. Dat werd dan tussen de Groenburgwal en de Nieuwe Herengracht, ten zuiden van de Houtkopersburgwal. Groter was de stad toen nog niet. Toen de volgende stroom vluchtelingen aankwam was de scheepvaartindustrie al begonnen de werkeilanden Marken en Uilenburg te verruilen voor de nieuwe Oostelijke eilanden Kattenburg en Oostenburg. De vrijgekomen huizen, pakhuizen en verdere bebouwing werd met graagte in gebruik genomen, aangelokt door de nabijheid van alle specifiek joodse voorzieningen als gebedshuizen, een vleeshal met kosjer vlees en winkeliers die hun taal verstonden. Bij gebrek aan een Asjkenazische synagoge werden de diensten in woonhuizen gehouden. Daar is nog minder over bekend dan van die der Portugezen. Er moet in de Verwerstraat een synagoge

geweest zijn, maar niemand die kan zeggen waar en in welke periode. Ook de eerste dienst van de in 1635 gestichte Gemeente van Hoog-Duitse Joden vond plaats in het huis van de voorzanger van de gemeente Ansjel Rood op Vlooienburg, maar niemand weet waar precies. Het eerstvolgende Loofhuttenfeest werd weer bij de Portugezen gevierd bij gebrek aan een belangrijk

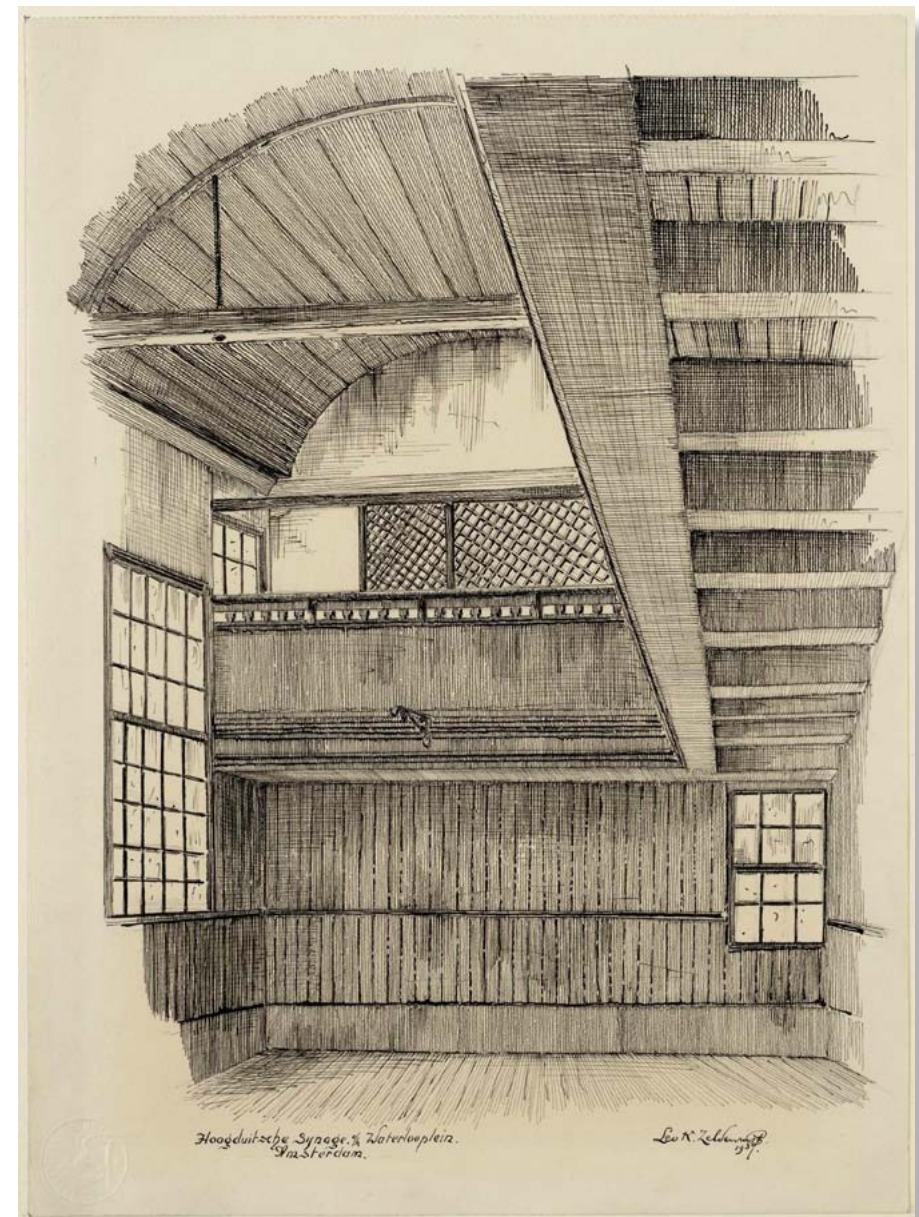
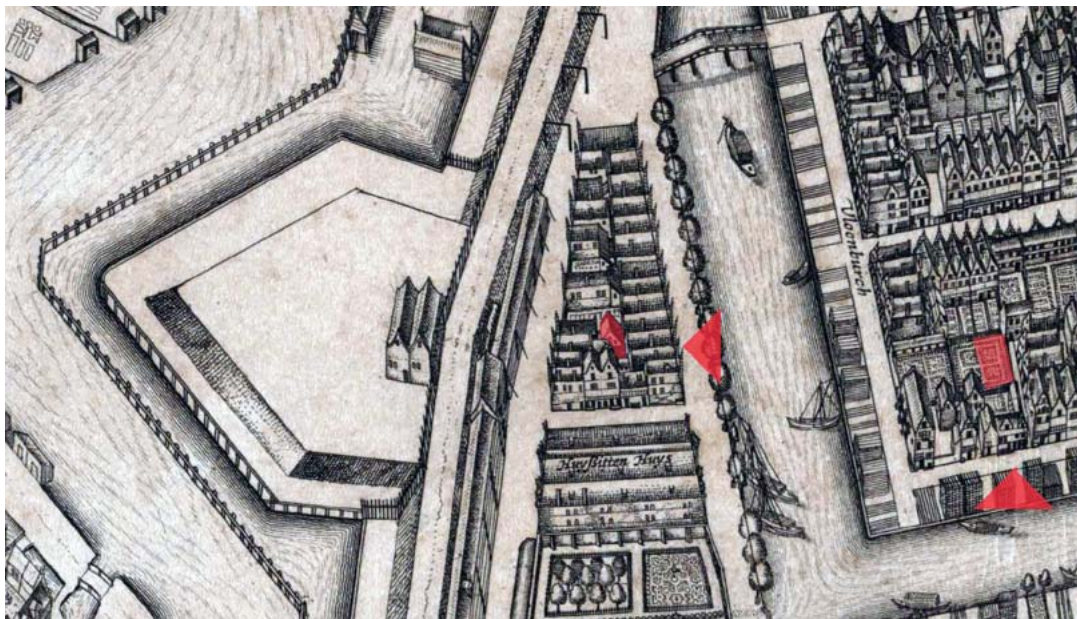
Waar de Sefardim tegen hun synagoge ook wel **esnoga** of **snoge** zeggen houden de Asjkenazim het op **sjoel**. Dat lijkt een futiliteit maar er steekt veel meer verschil achter dan op 't eerste gezicht lijkt. Sjoel is jiddisj voor Schule ofwel school. Dat houdt in dat, afhankelijk van de denkrichting van de Gemeente, in een Asjkenazische synagoge ook gestudeerd en gelezen kan worden.

Boven: Jechiel Michel ben Nathan, voorzanger (chazzen) afkomstig uit Lublin

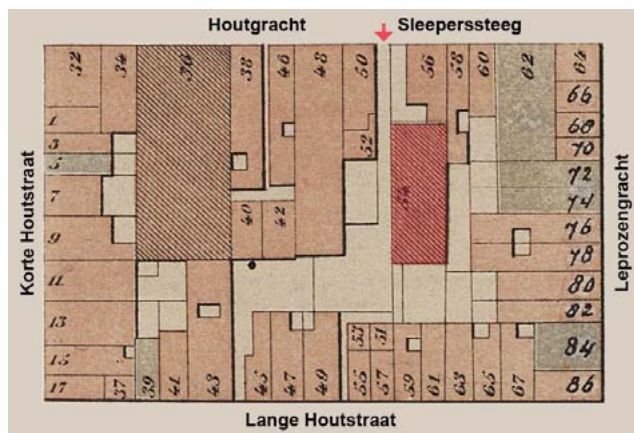
Links: Rembrandt was verzot op de exotisch uitgedoste immigranten uit Oost-Europa en heeft er dan ook tientallen vastgelegd, zoals op deze penseeltekening

attribuut: een esrog (limoen in speciale houder). De jonge gemeente kreeg ook financiële hulp van enkele rijke Portugese Joden en van de Portugese synagoge Talmud-Torah kregen ze enkele torah-rollen omdat ze er zelf geen bezaten. Na deze eerste dienst werden wisselende lokalen gehuurd voor de diensten. Aan de schans, waar nu de Nieuwe Amstelstraat is, vlakbij het Turfhuys dat nu Arsenaal heet, huurden de Asjkenazim in 1642 van de Portugees David Treto 'twee camers' in diens huis, waar ze diensten mochten houden. Het betrof naar alle waarschijnlijkheid een inpandig huis met uitgangen naar zowel de schans als naar de Leprozengracht en was bereikbaar door een steeg tussen het derde en vierde huis ten westen van de Turfsteeg. De benedenkamers mochten doorgebroken worden en alle woonhuselementen verwijderd. Op 26 januari 1643 ontving timmerman Jan Willem nog een laatste betaling voor de verbouwing. De juiste locatie is nog steeds onzeker; de boven omschreven is de meest voor de hand liggende.

Boven: Interieur Asjkenazische synagoge in de Sleeperssteeg (latere toestand)
Links: Locaties van de eerste twee synagogen van de Asjkenazim

Hoog-Duitse synagoge op de Stroomarkt (1648-1672)

In 1648 was de gemeente zover dat ze kon denken aan een eigen synagoge. Daarvoor werd op 25 januari een stuk grond gevonden aan de Stroomarkt; dat is op Vlooienburg aan de Houtgracht, tegenover de plek waar vandaag de Mozes en

Aäronkerk staat. Op de hoek van de Sleeperssteeg werd het hoekhuis gekocht en ook het in pandige grote pakhuis daarachter, plus een drietal huisjes in de steeg. Behalve een synagoge zou op dit complex ook een vleeshal moeten verrijzen en bijgebouwen voor leerschool, enzovoort. Een drijvende kracht achter deze hele onderneming was parnassijn Eleazer Mozes. Al op de 31 januari 1648 volgde de aanbesteding van 'drie huizen op 't erf gelegen op Vlooyenburg op de Nieuwe Houtgracht over de Joden Kerk'. Op 29 juni 1648 protesteren de christelijke burens tegen de bouw en de Burgemeesteren van de stad verbieden de bouw. De autoriteiten komen daar later op terug; op 29 oktober 1648 is de bouw weer hervat en wordt bezocht door burgemeester Andries Bicker en schepenen Frans Banning Kock, tevens commandant van een compagnie schutters. U kent 'm wel.

Het plan wordt slecht gedeeltelijk uitgevoerd. Later wordt alleen het benedendeel van het pakhuis als synagoge in gebruik genomen. Op 29

Boven: Kadestrale kaart van Vlooienburg met de locatie van de Askenazische synagoge in de Sleeperssteeg (Stroommarkt)

Rechts: Poolse Jood, een ets van Rembrandt

oktober 1649 brachten Burgemeesteren en Schepenen van Amsterdam een bezoek aan deze nieuwe synagoge. Ook Cosimo de Medici bracht rond 1668 een bezoek aan ondermeer deze synagoge en schreef in zijn reisverslag: *'Gli Ebrei vi hanno due bellissime sinagoghe, che una per gli Ebrei portughesi e l'altra per gli allemanni'*. Gelukkig voor hem heeft hij de synagoge niet in gebruik gezien, want die was altijd afgeladen vol. De synagoge heeft dienst gedaan tot 1672, toen de Grote synagoge gereed gekomen was. Daarna werd zij opnieuw gebruikt als pakhuis en zelfs als paardenstal. Tot twee maal toe zou het gebouw later opnieuw als synagoge in gebruik genomen worden, maar dat valt buiten dit kader. Het complex werd in 1928 definitief pakhuis, met als adres **Waterlooplein 54**. In 1959 is het pakhuis afgebroken.

Poolse synagoge (1660-1673)

In de Korte Houtstraat openden de naar Amsterdam gevluchte Poolse en Litouwse Joden een synagoge, die van 1660 (afscheiding) tot 1673 gebruikt werd. De Amsterdamse overheid dwong de Polen in te voegen bij de Hoog-Duitse, wat ter gelegenheid van de opening van de Grote synagoge inderdaad gebeurde. De reden werd hierboven (p.23) al omschreven.

Op deze historiserende aquarel van Gerrit Lamberts wordt de situatie rond de Grote Hoog-Duitse synagoge vóór de bouwactiviteiten van 1730 weergegeven.

Op de voorgrond de Muidergracht met daarachter de Deventer Houtmarkt. Helemaal rechts de kade langs de Portugese synagoge, die net buiten beeld is gebleven.

Nadat in 1873 dit stukje Muidergracht gedempt was ging dit geheel Jonas Daniël Meijerplein heten.

Gilden

Dat Joden geen lid konden zijn van een gilde is niet helemaal waar. De overliden waren wel zó pragmatisch dat wanneer Joden een belangrijk aandeel hadden in de handel of nijverheid ze plotseling wel geaccepteerd werden. Een uitzondering vormde bijvoorbeeld het chirurgijns-gilde, waarvan Joden, zij het in beperkte mate, lid konden worden. Ook het vleeshouwers-gilde en het makelaars-gilde lieten Joden toe. In 1662 scheidden de boekverkopers en boekbinders zich van het Sint Lucas-gilde af en vormden met de boekdrukkers, die daarvoor niet in een gilde waren verenigd, een nieuw gilde. Omdat er al zoveel Joodse boekdrukkers actief waren volgde voor hen geen uitsluiting, zoals voor andere gilden. Amsterdam was toen al het centrum van de vervaardiging en wereldwijde distributie van boeken in 't Hebreeuws. Die ontheffing werd niet klakkeloos door alle aangesloten boekdrukkers geaccepteerd. Toen een Joodse boekdrukker een andere drukkerij annex lettergieterij kon overnemen organiseerden de vakbroeders een staking in zijn drukkerij en dwongen zij de onfortuinlijke Joodse drukker de matrijzen van Latijnse letters te verkopen. Alleen de Hebreeuwse matrijzen mocht hij houden. De man was niet voor één gat te vangen en verkocht de matrijzen aan een bevriende boekdrukkersweduwe, die ze hem aansluitend onbeperkt liet gebruiken.

Toen de diamantindustrie een belangrijke bedrijfstak werd stelden Christelijke diamantbewerker alles in het werk om de uitsluitingsregel ook op die bedrijfstak van toepassing te verklaren. De overheid stak hier een stokje voor.

In 1650 werd nog een synagoge in gebruik genomen op **Marken** (Valkenburgerstraat). Het is niet bekend hoelang deze sjoel gebruikt is. Het is niet onmogelijk dat deze speciaal voor de Poolse of Litouwse geloofsgenoten ingericht werd en dan verviel het bestaansrecht in 1660.

Grote synagoge in de Nieuwe Amstelstraat (1671-1943)

De grote aantallen immigranten uit Oost-Europa maakte de toestand in de synagoge op de Stroommarkt al snel onhoudbaar. Vijf parnassijns brachten op 13 december 1669 een bezoek aan Burgemeesteren van Amsterdam om medewerking te krijgen voor de aankoop van grond voor een grotere synagoge. Met hun goedvinden werd op 3 januari 1670 de koopovereenkomst gesloten voor drie percelen op wat later de Deventer Houtmarkt zou worden. Op 21 januari werd nog een vierde perceel gekocht wat de grondaankoop op f 3824,- bracht.

Behalve een synagoge moesten er ook twee bijgebouwen komen. We weten nu dat in een ervan een ritueel bad, een *mikwe* kwam. Het ge-

Boven: Grote Verzoendag (Jom Kipoer) in de Grote Synagoge

heel werd door stadsbouwmeester Daniël Stalpaert ontworpen, die ook toezicht op de bouw zou houden. De uitvoering was in handen van meester-metselaar Elias Bouman en meester-timmerman Gillis van der Ven, een koppel dat later ook actief zou worden bij de bouw van de Portugese synagoge. Tot zover was de gemeente verplicht gebruik te maken van stads-ambtenaren door de uitsluitingen in het gildesysteem, maar de werkelijke uitvoering gebeurde helemaal in eigen beheer. Het heiwerk kwam op 25 april 1670 gereed en de eerste steen werd op 1 mei gelegd. Op 25 maart 1671 (eerste dag van het joods Paasfeest) werd de synagoge ingewijd door de trotse gemeenteleden. Ook al is de later gebouwde Nieuwe synagoge (1725) groter dan de in 1671 geopende, toch zou dit altijd de 'Grote Synagoge' blijven.

De synagogeruimte is 17 meter 33 bij 16 meter 67 en 14 meter hoog. De bouwkosten bedroegen f 33.000,-; die werden bestreden door enerzijds een lening van f 16.000,- van de Weeskamer en anderzijds door de verkoop van zitplaatsen in de nieuw te bouwen synagoge, wat het onvoor-

Klik de afbeeldingen om animatie of canon te zien. Rechtsboven: Deel 19 van de Canon van Amsterdam gaat over de beide grote synagogen van de Hoog-Duitse en de Portugese Joden.

Links: Maquette van alle sjoels van de Hoog-Duitse synagoge: op de voorgrond de Grote Synagoge, links achter de Neie Sjoel, rechts achter v.l.n.r. de Obbene sjoel en de Dritt sjoel.

stelbare bedrag van f 28478,- opleverde. Er bleef wel nauwelijks een niet-verkochte zitplaats over en tot de laatste dag van de sjoel bleven de zitplaatsen in particulier eigendom. De wit-marmeren Heilige Arke (Aron haKodesj) een geschenk van Abraham ben Isaac Auerbach uit Coesfeld (D), is een van de weinige zaken die aan de inrichting van het eerste uur doen denken. Er is ontzettend veel verbouwd aan het geheel. In de komende eeuwen zouden, om de zwellende stroom verdreven Joden te kunnen opvangen, nog nieuwe bouwsels naast de Grote Synagoge neergezet worden, totdat een heel complex ontstond. In 1943 werd hier de laatste dienst gehouden en daarna is de synagoge geplunderd. In 1945 werd het gebouwencomplex eigendom van de Gemeente Amsterdam en in 1974 werd het voor een symbolische gulden eigendom van het Joods Historisch Museum. De Heilige Arke heeft als een der weinige interieur-elementen de stormen doorstaan.

Symbolische prent van beide synagogen. De deels overkluisde Muidergracht is de scheidslijn tussen twee werelden: links de Sefardim en rechts de Asjkenazim

Armenzorg

Een onderdeel van het gedogen van andere dan het gereformeerde geloof was het zelfzorgzaam zijn. Dat houdt in dat de armen-, wezen- en ziekenzorg zelf georganiseerd diende te worden. Het adagio was: u zult geen overlast veroorzaken en niet de rest van de inwoners tot last zijn. In de praktijk kwam het er op neer dat de sterkste schouders binnen de geloofsgemeenschap de last droegen en dat waren de Sefardim. Daartoe werden door zowel de Serfardim als de Asjkeazim eigen belastingen geheven om dit alles te bekostigen. Er kwam een vermogensbelasting (Finta), een belasting op het kopen en verkopen van aandelen (Imposta) en de verkoop van kosjer vlees (Carniseria). De uitgaven voor armenzorg slokte een toenemend deel van de totale inkomsten van de gemeenten op, wat opliep tot 2/3 deel. Om de geloofsbroeders in de knel op te kunnen blijven nemen moesten er maatregelen genomen worden. Begonnen werd met het helpen opzetten van gemeenten elders, bijvoorbeeld in Engeland en Brazilië, waar we Sefardische rabbijnen zich al voor zagen inspannen. Toen dat onvoldoende bleek werd in 1670 bepaald dat elke gemeente voor zijn eigen armen zou zorgen. Dit is wel de oorzaak dat de Asjkenazim veelvuldig in grote armoede leefden.

Tot slot wat cijfers.

De verhouding Hoog-Duits/Portugees was in 1675, toen beide grote synagogen in gebruik genomen waren, 66/33% bij een totaal van ongeveer 7500 zielen. In 1796 (volkstelling) was dat 87/13% bij een totaal van 22659. Deze verhouding raakte definitief verstoord in de 19de eeuw na de pogroms in Oost-Europa, waardoor het aantal Joden in Nederland opliep tot 140.000 waarvan zo'n 60% in Amsterdam, meer dan 10% van het totaal aantal inwoners van de stad. Het aantal Sefardische Joden was daarbij, door gebrek aan instroom, niet of nauwelijks toegenomen.

In 1610 bedroeg van het aantal *huiseigenaren* op Vlooienburg dat joods was 0%, men huurde. In 1650 was dat 24% en een eeuw later 53%. In die tijd was het aantal huizen op Vlooienburg ook nog eens flink toegenomen tot 580, bijvoorbeeld door het in 1626 plempen van een hele strook Amstel.

Literatuur:

Afkortingen: Am = Amstelodamum; Jb = jaarboek, Mb = maandblad (publicatiejaar)

OA = Ons Amsterdam Jg = jaargang (publicatiejaar)

Gans, M.H., 'Memorboek', Bosch & Keunig, Baarn (1971)

Israel, J.I., 'De Republiek 1477-1806', Van Wijnen, Franeker (1995)

Zwarts, Jac., 'De eerste Rabbijnen en Synagogen van Amsterdam', Menno Herzberger, Amsterdam (1929)

Agt, J.F. van, 'Synagogen in Amsterdam', Staatsuitgeverij, Den Haag (1974)

Dubiez, F.J., 'Ontstaan van de Portugees Israëlitische gemeente te Amsterdam', in OA Jg.17 (1965), pp.336-340 en 363-369

Dubiez, F.J., 'Portugees Israëlitische Opperrabbijnen van 1639 tot 1969', in OA Jg.22 (1970), pp.88-95, 119-122 en 188-192

Zantkuyl, H.J., 'Reconstructie van een vroeg 17de eeuwse synagoge', in Am Mb.57 (1970), pp.199-207

Koen, E.M., 'Waar en voor wie werd de synagoge van 1612 gebouwd?', in Am Mb.57 (1970), pp.209-212

Websites:

Joods Historisch Museum, [Cultuur en geschiedenis](#)

Joods Amsterdam, [Geschiedenis, cultuur, gebouwen en personen](#)

Portugees-Israelietische Gemeente (PIG) te Amsterdam, [Geschiedenis](#)

Portugese synagoge, [Geschiedenis](#)

Wikipedia, diverse pagina's

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

